

Możliwości adaptacyjne młodzieży w wieku dorastania do funkcjonowania społecznego

Adaptability of adolescents for functioning in the social environment

Grażyna Jurczyńska^{1 (a, b, c, d, e, f)}, Maja Muszyńska-Graca^{1 (b, c, d, e, f)}, Elżbieta Janosik^{3 (b, c, d, e, f)}

¹ Klinika, Instytut Medycyny Pracy i Zdrowia Środowiskowego w Sosnowcu. Kierownik: dr n. med. E. Anczyk

² Zakład Zdrowia Środowiskowego i Epidemiologii, Instytut Medycyny Pracy i Zdrowia Środowiskowego w Sosnowcu
Kierownik: prof. dr hab. n. przyr. J. Kwapieliński

³ Zakład Szkodliwości Fizycznych, Fizjologii Pracy i Ergonomii, Instytut Medycyny Pracy i Zdrowia Środowiskowego w Sosnowcu
Kierownik: dr n. przyr. S. Marzec
Kierownik Instytutu Medycyny Pracy i Zdrowia Środowiskowego: mgr K. Kuźniewski

(a) koncepcja

(b) opracowanie wniosku statutowego

(c) przygotowanie materiału do badań

(d) zebranie materiału badawczego

(e) opracowanie wyników z przeprowadzonych badań

(f) przygotowanie tekstu i piśmiennictwa

STRESZCZENIE

Cel pracy. Celem pracy była ocena indywidualnych zdolności przystosowawczych młodzieży dorastającej do funkcjonowania społecznego.

Materiał i metody. Badania prowadzone były w latach 2013–2014 wśród młodzieży szkół z terenu Sosnowca. W badaniach zastosowane zostały znormalizowane testy i kwestionariusze psychologiczne oraz kwestionariusz ogólny opracowany dla celu badania, który pozwolił uzyskać uzupełniające dane na temat badanej populacji.

Wyniki. Badania pozwoliły scharakteryzować badaną populację pod kątem postaw i zachowań w odniesieniu do wybranych cech osobowości oraz czynników zewnętrznych, które mogą mieć wpływ na funkcjonowanie społeczne.

Wnioski. Badana młodzież posiadała wiele możliwości adaptacyjnych sprzyjających prawidłowemu funkcjonowaniu społecznemu. Wynikały one zarówno z indywidualnych predyspozycji osobowościowych badanych osób, jak i pozytywnych oddziaływań środowiska rodzinnego i pozarodzinnego. Wyniki wskazały na dwa negatywne zjawiska mające związek z funkcjonowaniem społecznym osób dorastających tj. tendencję do zachowań agresywnych oraz alienację społeczną.

Słowa kluczowe: młodzież, adaptacja, osobowość, zachowania społeczne.

ABSTRACT

Objective. The aim of the study was an assessment of adolescent adaptability resources, necessary for the proper social functioning.

Material and methods. The study was conducted in 2013–2014 by means of standardised tests, psychological questionnaires and a general questionnaire developed for the purpose of the study, which made it possible to obtain additional necessary data on the study group.

Results. The study describes the study group in terms of attitudes and behaviour in relation to certain personality traits and external factors, which may affect the functioning of adolescents.

Conclusions. Examined adolescents had good adaptability conducive to proper social functioning. It resulted both from individual personal predispositions as well as from the positive impact of the family and non-family environment. These observations confirm that adolescents require continuous interest and attention from adults and implementing measures to prevent impaired development of individuals and its negative social repercussions.

Key words: adolescents, adaptation, personality, social functioning

WSTĘP

Współczesna młodzież to populacja dorastająca w okresie wielu przeobrażeń cywilizacyjnych dotyczących różnych dziedzin życia człowieka. Zmiany te z jednej strony stwarzają wiele możliwości rozwoju, z drugiej zaś wymagają ciągłego przystosowywania się i radzenia sobie z napotykanymi trudnościami [1–4].

Własny potencjał osobowościowy i zdrowotny stanowi podłoże ogólnego rozwoju jednostki, również w sferze społecznej [5, 6]. Dojrzewanie społeczne jest procesem złożonym i indywidualnie zróżnicowanym, pozostającym w ścisłej zależności z rozwojem emocjonalnym [7, 8]. Im więcej możliwości przystosowawczych posiada jednostka, tym łatwiej jest jej funkcjonować w otaczającej rzeczywistości [9–15].

Zdolności adaptacyjne w psychologii rozumiane są jako kompetencje społeczne czyli złożone umiejętności warunkujące efektywność radzenia sobie w różnych sytuacjach społecznych. Składają się na nie między innymi: zdolność komunikowania się, umiejętność nawiązywania i podtrzymywania pozytywnych relacji interpersonalnych, zdolność osiągania własnych celów przy respektowaniu potrzeb i oczekiwań otoczenia. Kompetencje społeczne można uznać za spójny, funkcjonalny, wykorzystywany w praktyce, uwarunkowany osobowościowo zasób wiedzy i doświadczenia oraz umiejętności, które umożliwiają jednostce podejmowanie i rozwijanie twórczych relacji z innymi osobami, a także aktywne współuczestniczenie w życiu różnych grup społecznych [16–18]. Zdolności adaptacyjne kształtują się w oparciu o kontakty społeczne i indywidualne predyspozycje uwarunkowane genetycznie i biologicznie oraz wpływy środowiskowe, wynikające głównie z funkcjonowania jednostki w rodzinie, a także środowisku pozarodzinnym [19–23]. W przypadku młodzieży uczącej się istotne znaczenie w tym zakresie odgrywają środowisko szkolne oraz pozaszkolne grupy rówieśnicze.

Deficyt własnych zasobów osobowościowych, nieprawidłowe oddziaływanie rodziny oraz negatywne czynniki zewnętrzne mogą spowodować ukształtowanie się niepożądanych społecznie postaw i zachowań [24–31].

Młodzież dorastająca, ze względu na niedojrzałą jeszcze w pełni osobowość i mały zasób własnych doświadczeń życiowych, powinna móc liczyć zarówno na pomoc osób najbliższych, jak i ogólne wsparcie społeczne [32–34]. Wyniki licznych badań dowodzą, że w funkcjonowaniu społecznym młodzieży występują nieprawidłowości, które wymagają do-

cierania do ich przyczyn, korygowania na bieżąco celem zapobiegania negatywnym skutkom nie tylko jednostkowym ale i ogólnospołecznym [35–39].

MATERIAŁ I METODY

Badania prowadzone były w ponadgimnazjalnych szkołach znajdujących się na terenie Sosnowca tj. w Zespole Szkół Licealnych i Technicznych, w Zespole Szkół Mechaniczno-Elektrycznych, w Zespole Szkół Gastronomiczno-Hotelarskich oraz w trzech liceach ogólnokształcących: II LO im E. Plater, IV LO im. St. Staszica i VI LO im. J. Korczaka. Badania odbywały się za zgodą dyrekcji szkoły i w porozumieniu z pedagogiem szkolnym, przez osoby z zespołu badawczego podczas lekcji wychowawczych w obecności nauczyciela. Zastosowane w badaniach skale i kwestionariusze respondenci wypełniali anonimowo.

Narzędziami badawczymi zastosowanymi do realizacji tematu były następujące znormalizowane testy i kwestionariusze psychologiczne: Kwestionariusz Inteligencji Emocjonalnej INTE w opr. polskim A. Matczak, Inwentarz Stanu i Cechy Lęku STAI (polska adapt. K. Wrześniowski i inni), Kwestionariusz Preferencji Zawodowych dr S. Retowskiego, Skala Samooceny M. Rosenberga, Skala Poczucia Alienacji, Skala Wsparcia Społecznego oraz Skala Ofiara-Agresor w opr. K. Kmiecik-Baran, Skala Dyrektywności Johna J. Raya (przekł. pol. P. Brzozowski), Skala Uogólnionej Własnej Skuteczności GSES (wersja pol. Z. Juczyński i inni), Inwentarz Osobowości NEO-FFI – opr. polskie B. Zawadzki i inni, Kwestionariusz Nadziei Podstawowej BHI, Skala Lęku Społecznego M.R. Liebowitza do pomiaru fobii społecznej. Dodatkowo dla celu badania został opracowany 29-pytaniowy kwestionariusz ogólny, który pozwolił na uzyskanie uzupełniających, niezbędnych danych na temat badanej populacji.

Wyniki badań zostały poddane opracowaniu statystycznemu. Dla badanych cech osobowości i postaw społecznych wyznaczono liczebności procentowe, wartości średnie surowych wyników kwestionariuszowych oraz ich odchylenia standardowe i współczynniki zmienności. Określenie zależności między wybranymi cechami kategorialnymi przeprowadzono testem niezależności chi kwadrat.

WYNIKI

W badaniach wzięło udział łącznie 372 uczniów z II i III klas szkół ponadgimnazjalnych.

Średnia wieku w grupie badanej wynosiła 17 lat (17–21). Dziewczęta stanowiły 50,5%, chłopcy – 49,9% badanej grupy. Przeważały osoby mieszkające na terenie Sosnowca (71,6%), pozostali uczniowie dojeżdżali do szkół z miast sąsiednich, głównie z Czeladzi, Dąbrowy Górniczej, Będzina i Mysłowic.

Większość respondentów funkcjonowała w rodzinach pełnych (81,9%), osoby pozostające przy jednym z biologicznych rodziców (najczęściej przy matce) stanowiły 18,1%. Ponad 60% uczniów uważało, że sytuacja materialna ich własnej rodziny jest taka sama jak innych rodzin w Polsce, w ocenie 30,35% badanych sytuacja ich rodziny była pod tym względem lepsza, a 7,2% osób określiło sytuację materialną swojej rodziny jako gorszą.

Wśród badanych osób 80% miało poczucie wysokiej lub przeciętnej kontroli ze strony rodziców/opiekunów, w ocenie 12% badanych osób kontrola rodzicielska była niska, a 8% respondentów sygnalizowało brak kontroli ze strony domu rodzinnego. Wymagania rodziców/opiekunów najczęściej były określane jako wysokie oraz przeciętne, w 18,65% przypadków badani uważali, że rodzice mają w stosunku do nich niewielkie wymagania, a w 5% przypadków, że nie stawiają im żadnych wymagań.

Subiektywna ocena więzi z rodzicami była u większości badanych pozytywna. Młodzież najczęściej (76,0%) podawała, że pozostaje z rodzicami w relacjach bardzo dobrych i dobrych, 17,2% osób sygnalizowało złe relacje z ojcem, 6,8% zaburzone relacje z matką.

Większość badanych (75%) mogła liczyć na wysokie wsparcie własnych rodziców. Dotyczyło to zarówno jedynaków jak i osób z rodzin z dwójką i trójką dzieci. W rodzinach wielodzietnych, gdzie wychowywało się więcej niż troje dzieci przeważało wsparcie przeciętne, 25% osób tej grupy uzyskiwało niski poziom wsparcia. Dużą ilość ogólnego wsparcia społecznego, na które składało się wsparcie rodzinne, szkolne oraz lokalne otrzymywało niecałe 50% wszystkich badanych. Ponad 35% respondentów uzyskiwało przeciętne, a ok. 17% osób – niski poziom tego wsparcia (ryc. 1).

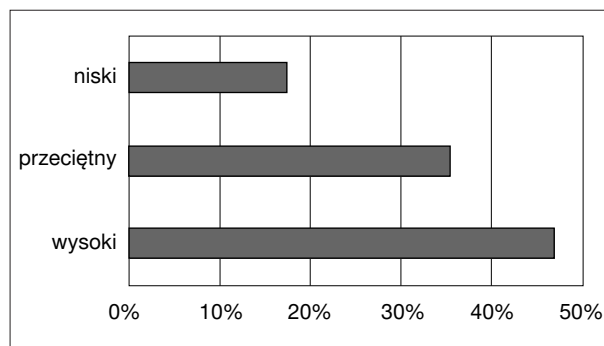
Spośród doświadczanych sytuacji stresujących badani na pierwszym miejscu wymieniali kłopoty szkolne związane z nauką i relacjami z rówieśnikami, na drugim sytuacje rodzinne, następnie własne zachowanie, w dalszej kolejności inne sytuacje i zdarzenia. Młodzież, która doświadczyła dotąd dużej ilości stresów stanowiła 40,6% badanej grupy (ryc. 2).

Na pytania dotyczące oceny własnego ogólnego stanu zdrowia, w tym stanu psychicznego, 42% badanych określiło go jako bardzo dobry i dobry,

13,4% osób podało, że pod względem zdrowotnym funkcjonuje przeciętnie, niecałe 3% uczniów sygnalizowało problemy dotyczące stanu zdrowia (ryc. 3).

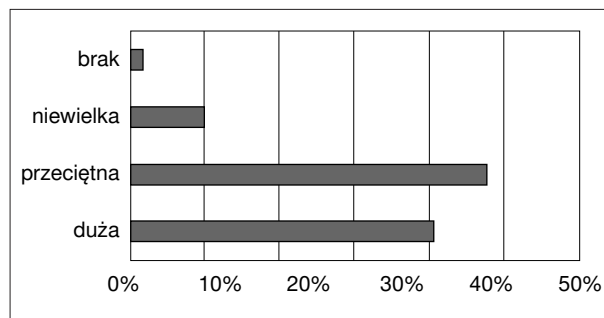
Najczęściej wymienianymi symptomami zakłóconego funkcjonowania psychicznego były: gorsze ogólne samopoczucie, drażliwość, stany obniżonego nastroju.

Wśród preferowanych sposobów spędzania czasu wolnego najwięcej osób badanych (70,2%) wskazywało na przebywanie w grupie rówieśniczej oraz przy komputerze (66,7%). Uczestniczenie w impre-

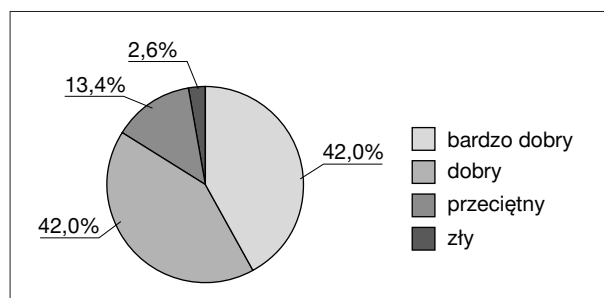
Ryc. 1. Ogólne wsparcie społeczne świadczone osobom badanym

Fig. 1. General social support received by the subjects

Ryc. 2. Ilość stresów doświadczonych przez osoby badane

Fig. 2. The amount of stress experienced to date by the subjects

Ryc. 3. Ogólny stan zdrowia w ocenie własnej osób badanych

Fig. 3. The overall self-reported health status of the subjects

zach sportowych lub czynne uprawianie sportu w czasie wolnym wymieniało 48,0% badanych osób. W grupie badanej 36,0% respondentów przeznaczało swój wolny czas na czytanie książek, ok. 11% korzystało z dodatkowych zajęć związanych z nauką, a ponad 16% realizowało zainteresowania muzyczne.

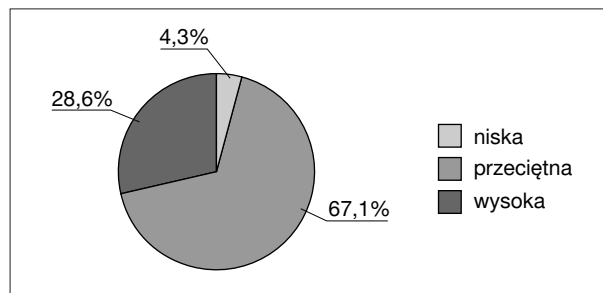
Ocena własnych perspektyw życiowych u większości uczniów była przeciętna, mniej optymistycznie postrzegało swoją przyszłość niecałe 20% osób, a 24% badanych uzyskało wysokie wyniki odnośnie nadziei związanych z przyszłym życiem. Swoje możliwości odnoszenia sukcesów prawie 50% osób oceniało wysoko, 28,9% przeciętnie, u 22% badanych nadzieja na sukces była niska. Plany krótkoterminowe u większości badanych były zbieżne. Po ukończonym gimnazjum 66% uczniów chciałoby kontynuować naukę w szkole wyższej. Osoby, które zamierzały uczyć się w szkole pomaturalnej, a także planujące podjąć pracę stanowiły 17% badanej grupy.

Na podstawie uzyskanych wyników można przypuszczać, że młodzież planując własną przyszłość zawodową brała pod uwagę realną sytuację panującą na rynku pracy, również sytuację bezrobocia. Ponad 42% uczniów wyrażało chęć zatrudnienia się w prywatnej firmie (nie własnej), 34,1% planowało prowadzenie własnej działalności gospodarczej, 23,7% – podjęcie pracy w instytucji państwowej. W odczuciu 39,4% badanych trudności w znalezieniu pracy mogą być powodowane zjawiskiem bezrobocia.

W grupie badanej ok. 60% osób sygnalizowało chęć wykonywania w przyszłości pracy zgodnej z wyuczonym zawodem, pozostali badani nie wykluczali możliwości podejmowania pracy niezgodnej ze zdobytym wykształceniem. W rozwiązywaniu

własnych problemów młodzież na pierwszym miejscu stawiała samodzielność. Ok. 66% osób liczyło na własne możliwości, osoby szukające pomocy u rodziców stanowiły 17,5%, pozostałe 16,6% uczniów korzystało z rad koleżanek i kolegów.

U badanych osób przeważał przeciętny poziom samooceny (67,1%), wysoki poziom tej cechy został stwierdzony u 28,6% osób, natomiast niska samoocena dotyczyła 4,3% badanej młodzieży (ryc. 4).

Ryc. 4. Cecha osobowości – samoocena osób badanych
Fig. 4. Personality traits of the subjects – self-reports

Osoby z dużą potrzebą kontaktów interpersonalnych stanowiły 25,7% badanych respondentów, u 33,0% osób poziom ekstrawersji był przeciętny. Ponad 65% uczniów wykazywało umiejętność radzenia sobie z własnymi emocjami oraz zdolność do zachowań kompromisowych, około 35% osób miało stwierdzony niższy niż przeciętny poziom ugodowości. Ok. 60,0% badanych cechował wysoki poziom poczucia własnej skuteczności, a ponad 29% badanych przeciętny poziom tej cechy. Nieco ponad 11% badanej grupy miało stwierdzony niższy niż przeciętny poziom przekonania o własnych kompetencjach do realizowania podejmowanych działań (tab. I).

Tabela I. Cechy osobowości osób badanych: ekstrawersja, ugodowość, poczucie własnej skuteczności.

Table I. Personality traits of the subjects – extroversion, amicability, self-efficacy.

Cechy osobowości								
Ekstrawersja [%]			Ugodowość [%]			Poczucie własnej skuteczności [%]		
wysoka	przeciętna	niska	wysoka	przeciętna	niska	wysoka	przeciętna	niska
25,7	33,0	41,3	34,0	31,1	34,9	59,5	29,1	11,4

Tendencję do przewodzenia i kierowania wykazywało 50,6% osób.

Uczniowie, w zachowaniach których mogły pojawiać się symptomy agresji, stanowili 48,3% badanych, przy czym większą tendencję do agresji wykazywały osoby doświadczające częściej sytuacji stresujących oraz z poczuciem alienacji społecznej.

Postawa społeczna wyrażana gotowością do współpracy odnoszona była do takich cech jak: samoocena, ekstrawersja, poczucie własnej skuteczności. Uzyskane wyniki nie wykazały statystycznie istotnej zależności między tendencją do współpracy, a takimi cechami osobowości, jak samoocena ($p=0,13$) i ekstrawersja ($p=0,08$). Zarówno w gru-

pie osób wyrażających chęć do współpracy jak i wśród niechętnie podejmujących współpracę przeważał przeciętny poziom tych właściwości osobowościowych. Nie okazała się również istotna statystycznie zależność między tendencją do współpracy, a poziomem poczucia własnej skuteczności

($p=0,08$). Zarówno osoby, które w kontaktach społecznych wykazywały chęć do współpracy (44,94%), jak i te, które nie przejawiały takiej tendencji (55,06%), w większości miały stwierdzony przeciętny poziom skuteczności własnych działań (tab. II).

Tabela II. Zależność statystyczna między poczuciem skuteczności własnych działań, samooceną, ekstrawersją a tendencją do współpracy osób badanych

Table II. Statistical relationship between self-efficacy, self-esteem, extroversion and the tendency to cooperate in the study group

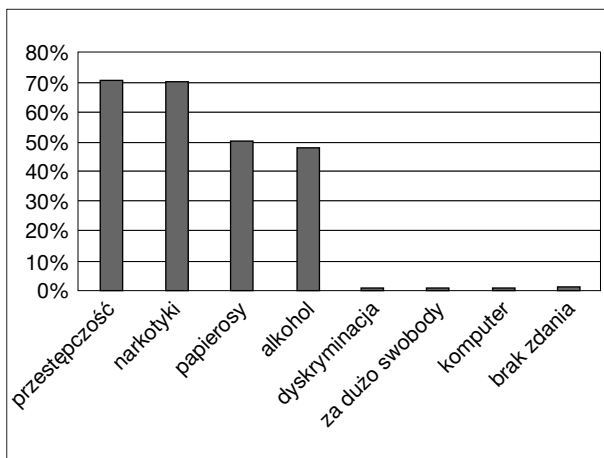
	Młodzież chętna do współpracy			Młodzież niechętna do współpracy		
	X	SD	V	X	SD	V
Skuteczność działania $p = 0,08$	29,80	5,03	16,90	30,88	5,89	19,00
Samoocena $p = 0,13$	29,50	5,19	17,60	28,29	5,36	18,19
Ekstrawersja $p = 0,08$	30,75	6,91	22,00	29,21	8,78	30,00

X – średnia arytmetyczna, SD – odchylenie standardowe, V – współczynnik zmienności, p – istotność statystyczna

Spośród negatywnych zjawisk, które młodzież badana uznawała za szkodliwe dla jednostki i społecznie wymieniane były najczęściej: przestępczość, narkomania oraz palenie papierosów i picie alkoholu (ryc. 5).

W badaniach były brane pod uwagę również zachowania z przejawami fobii społecznej oraz postawy w sytuacjach konfliktowych i zagrożenia. Zachowania z cechami fobii społecznej dotyczyły 14,9% osób. U pozostałych badanych nie stwierdzono lęków przed kontaktami społecznymi.

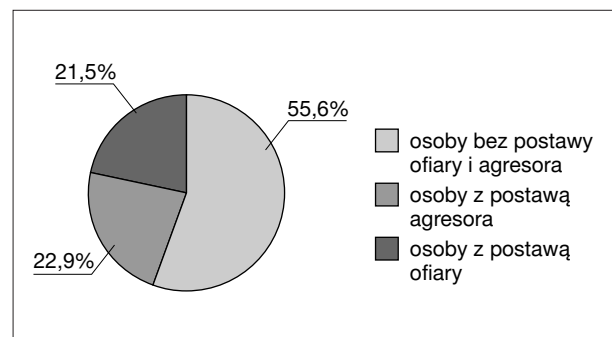
W sytuacjach zagrożenia 22,9% badanej młodzieży wykazywało skłonność do bycia agresorem, a 21,5% – tendencję do przybierania postawy ofiary (ryc. 6).

Ryc. 5. Postrzeganie negatywnych zjawisk społecznych przez osoby badane

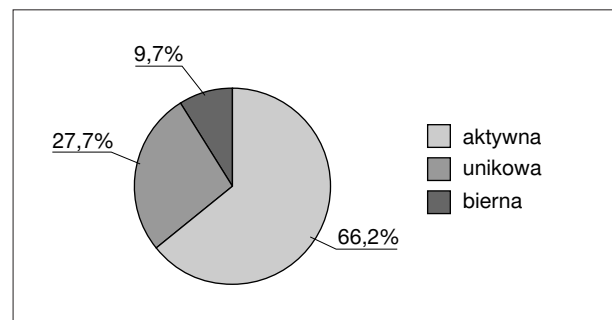
Fig. 5. The perception of negative social phenomena by the subjects

W sytuacjach konfliktowych młodzież w większości (66,2%) wykazywała postawę aktywną 9,1% – bierną, a 24,7% osób starało się takich sytuacji unikać (ryc. 7).

Ryc. 6. Postawy społeczne osób badanych w sytuacjach zagrożenia

Fig. 6. Social attitudes of the subjects in emergency situations

Ryc. 7. Postawy społeczne osób badanych w sytuacjach konfliktowych

Fig. 7. Social attitudes of the subjects in conflict situations

DYSKUSJA

Młodzież dorastająca wykazuje wiele pozytywnych postaw i zachowań społecznych.

Wskaźnikami pozytywnego funkcjonowania społecznego młodzieży może być potwierdzana w badaniach jej zdolność do empatii oraz aktywność wyrażająca się chęcią do współpracy i podejmowania działań na rzecz osób potrzebujących pomocy. Badania dowodzą, że coraz więcej młodych osób, również uczniów szkół ponadgimnazjalnych bierze udział w pracach wolontariatu, zarówno szkolnego jak i na rzecz środowiska lokalnego, a przeważającą część tej grupy stanowią studenci i uczniowie [40–42].

Biorąc pod uwagę szeroki zakres badań dotyczących zachowań dzieci i młodzieży, możemy stwierdzić, że jednym z czynników, utrudniających osobom dorastającym nabywanie zdolności adaptacyjnych i ich rozwój społeczny jest niewystarczająca ilość ogólnego wsparcia uzyskiwanego zarówno ze strony środowiska rodzinnego, jak i szkolnego, a także lokalnego [43].

Poczucie braku akceptacji i zrozumienia ze strony osób dorosłych może wyzwać u młodzieży niepożądane zachowania społeczne w postaci sięgania po papierosy, alkohol, narkotyki, a także agresję.

Wyniki uzyskane z przeprowadzonych przez nas badań potwierdzają, że zjawisko agresji wśród młodzieży jest nadal aktualne. Prowadzone od wielu lat badania dotyczące tego zagadnienia dowodzą, że występuje tendencja do nasilania się zachowań agresywnych wśród osób młodych. Formą przemocy u młodzieży jest agresja werbalna i fizyczna, a dotyczy ona zarówno chłopców jak i dziewcząt, które coraz częściej przybierają postawę agresora. Przyczyny agresji mogą mieć związek z biologicznym wyposażeniem jednostki, wrodzonymi lub wyuczonymi wzorami zachowań, a także cechami doświadczanych sytuacji społecznych. Do pierwotnych przyczyn agresji u dzieci i młodzieży zalicza się niewłaściwe oddziaływanie środowiska rodzinnego, w tym zaburzone relacje z rodzicami, złą atmosferę panującą w domu, błędy w stosowanych przez rodziców metodach wychowawczych.

W związku z tym, że skłonność do agresji osłabia możliwości przystosowawcze, ważne jest szybkie diagnozowanie dysfunkcyjności środowiska rodzinnego i podejmowanie współpracy szkoły z rodziną ucznia oraz profilaktycznych działań, celem usuwania przyczyn i korygowania niewłaściwych zachowań i trudności w jego funkcjonowaniu społecznym.

Czynnikiem zwiększającym ryzyko nieprawidłowej socjalizacji dzieci i młodzieży mogą być środki masowego przekazu tj. prasa, telewizja, internet, gry komputerowe [44–46]. Wyniki przeprowadzonych przez nas badań nie wykluczają, że duża ilość doświadczanych stresów może sprzyjać zachowaniom agresywnym młodzieży. Niekorzystnym zjawiskiem, które dotyczy osób będących w wieku dorastania jest alienacja społeczna. Dotychczasowe badania dotyczące tego zjawiska sygnalizują, że przy dużym nasileniu poczucia wyobcowania i samotności może dojść do zaburzenia rozwoju psychospołecznego jednostki i ukształtowania się osobowości alienacyjnej [47, 48].

Istotne jest, aby młodzież dorastająca mogła zawsze liczyć na pomoc i wsparcie osób i instytucji odpowiedzialnych za jej rozwój w nabywaniu kompetencji umożliwiających jej prawidłowe funkcjonowanie społeczne.

WNIOSKI

1. Badana młodzież wykazywała wysoki poziom zdolności adaptacyjnych, sprzyjających prawidłowemu funkcjonowaniu społecznemu. Wynikały one zarówno z jej indywidualnych predyspozycji osobowościowych, jak i pozytywnych oddziaływań środowiska rodzinnego i pozarodzinnego, m.in. szkolnego.
2. Wyniki potwierdziły u większości respondentów zdolność do zachowań zgodnych z obowiązującymi zasadami funkcjonowania społecznego, w tym skłonność do zachowań kompromisowych.
3. Przeważająca część badanej młodzieży wykazywała wysoką potrzebę nauki i zdobywania wiedzy oraz odnoszenia sukcesu.
4. Badaną młodzież charakteryzowała duża samodzielność w wykonywaniu podejmowanych działań, otwartość na otoczenie oraz aktywna postawa w sytuacjach wymagających zaangażowania społecznego.
5. Takie cechy osobowości jak: ekstrawersja, poczucie własnej skuteczności oraz samoocena nie okazały się istotne statystycznie w korelacji z predyspozycjami do współpracy społecznej.
6. Zarówno tendencja do agresji jak i wykazane u dużej ilości osób badanych poczucie alienacji społecznej wymagają zainteresowania ze strony osób dorosłych i podejmowania działań zapobiegających powstawaniu nieprawidłowości w funkcjonowaniu społecznym młodzieży.

PIŚMIENNICTWO

- [1] Ossowski R., Trempała J. (ed.): Zmieniający się człowiek w zmieniającym się świecie. Kolokwia Psychologiczne. Instytut Psychologii PAN. Warszawa 2003; 11: 97-108.
- [2] Cybel-Michalska A.: Tożsamość młodzieży w perspektywie globalnego świata. Studium socjopedagogiczne. Wydawnictwo Naukowe UAM. Poznań 2006.
- [3] Wawro F.W. (ed.): Młodzież w kontekście formułowania się nowoczesnych społeczeństw. KUL. Lublin 2004.
- [4] Ostojki J. (ed.): Aspiracje życiowe młodzieży polskiej i Polonii kanadyjskiej u progu XXI wieku. Wiedza i Edukacja 2008.
- [5] Borys B.: Zasoby zdrowotne w psychice człowieka. Forum Medycyny Rodzinnej, 2001; 4 (1): 44-52.
- [6] Heszen-Niejodek J.: Wymiar duchowy człowieka, a zdrowie (w:) Juczyński Z., Ogińska-Bulik N. (ed.): Zasoby osobiste i społeczne sprzyjające zdrowiu jednostki. UŁ, Łódź 2003.
- [7] Strelau J.: Osobowość jako zespół cech (w:) Strelau J. (ed.): Psychologia. GWP, Gdańsk 2000; 2: 252-560.
- [8] Matczak A.: Różnice indywidualne w rozwoju psychicznym (w:) Harłas-Napierała B., Trempała J. (ed.): Psychologia rozwoju człowieka. PWN, Warszawa 2002; 3: 178-206.
- [9] Salovey P., Mayer J.D., Caruso D.: Pozytywna psychologia inteligencji emocjonalnej (w:) Czapiński J. (ed.): Psychologia pozytywna. PWN, Warszawa 2004:380-398.
- [10] Matczak A.: Temperament a kompetencje społeczne (w:) Ciarkowska W., Matczak A. (ed.): Psychologia różnic indywidualnych: wybrane badania inspirowane Regulacyjną Teorią Temperamentu Profesora Jana Strelaua. UW Interdyscyplinarne Centrum Genetyki Zachowania. Warszawa 2001.
- [11] Fredrikson B.: The role of positive emotions in positive psychology. The broaden and build theory of positive emotions. American Psychologist. 2001;218-226.
- [12] Caruso D., Wolfe Ch. J.: Emotional intelligence in the workplace (w:) Ciarrochi J., Forgas J.P., Mayer J.D. (ed.): Emotional intelligence in everyday life: a scientific inquiry. Psychology Press, Taylor & Francis Group. Philadelphia 2001; 150-167.
- [13] Czarnocki M., Siekierczyński W.: Wpływ stanu emocjonalnego na efektywność myślenia twórczego. Psychologia Wychowawcza, 2000; 43:128-133.
- [14] Gohm C.L., Corsem G.C., Dalsky D.J.: Emotional intelligence under stress: useful, unnecessary or irrelevant? Personality and Individual Differences. 2005;39: 1017-1028.
- [15] Jaworowska A., Matczak A.: Kwestionariusz Inteligencji Emocjonalnej INTE. Pracownia Testów Psychologicznych PTP. Warszawa 2001.
- [16] Dubos R.: Człowiek, środowisko, adaptacja. PZWL, Warszawa 1970.
- [17] Argyle M.: Psychologia stosunków międzyludzkich. PWN, Warszawa 2002.
- [18] Pomianowski R.: Analiza strukturalna zachowań interpersonalnych oraz interpsychicznych. Przegląd Psychologiczny, 1998; 31 (4): 1057-1077.
- [19] Tyszkowa M.: Problemy odporności dzieci i młodzieży. Nasza Księgarnia, Warszawa 1972 (w:) Węgliński A. (ed.): Rozwój wybranych zdolności adaptacyjnych od okresu niemowlęctwa do młodości. Chowania 1989; 4.
- [20] Czerniawska M.: Systemy wartości młodzieży z różnych środowisk wychowawczych (w:) Czerwińska-Jasiewicz M. (ed.): Rozwój młodzieży w okresie przemian społeczno-kulturowych. Psychologia Rozwojowa 2002; 7 (3).
- [21] Eliasz A.: Podmiotowe i środowiskowe czynniki utrudniające efektywną regulację stymulacji. Czasopismo Psychologiczne 1995; 1:129-141.
- [22] Jackowska E.: Środowisko rodzinne a przystosowanie społeczne dziecka w młodszym wieku szkolnym. WSiP, Warszawa 1980 (w:) Kuberska-Gaca A. (ed.): Profilaktyka niedostosowania społecznego w szkole, WSiP, Warszawa 1986.
- [23] Syrek E.: Teoretyczne standardy zdrowia dzieci i młodzieży a ich środowiskowe uwarunkowania w regionie górnośląskim. UŚI, Katowice 1997: 56.
- [24] Kaleta K.: Struktura rodziny a społeczne funkcjonowanie dorastających dzieci. UJK, Kielce 2011.
- [25] Kaleta K.: Poczucie osamotnienia młodzieży z różnych systemów rodzinnych (w:) Steuden S., Janowski K. (ed.): Psychospołeczne konteksty doświadczania straty. KUL, Lublin 2009: 131-142.
- [26] Borzucka-Sitkiewicz K.: Środowiskowe uwarunkowania agresywnych zachowań młodzieży jako wyznacznik oddziaływania profilaktycznych i interwencyjnych. UŚI, Katowice 2010.
- [27] Kmiecik-Baran K.: Młodzież i przemoc. Mechanizmy socjologiczno-psychologiczne. PWN, Warszawa 2000.
- [28] Wolińska J. M.: Agresywność młodzieży – problem indywidualny i społeczny. UMCS, Lublin 2010.
- [29] Ogińska-Bulik N.: Zachowania ryzykowne dzieci i młodzieży (w:) Ogińska-Bulik N. (ed.): WSHE, Łódź 2006.
- [30] Rybczyńska D.: Syndrom niedostosowania społecznego u osób uzależnionych od narkotyków (w:) Sołtysiak T. (ed.): Zagrożenia w wychowaniu i socjalizacji młodzieży oraz możliwości ich przewycięzania. Akademia Bydgoska, 2005: 59-93.
- [31] Wycisk J., Ziółkowska B.: Młodzież przeciwko sobie. Dyfin, Warszawa 2010.
- [32] Sęk H.: O wieloznacznych funkcjach wsparcia społecznego (w:) Cierpiąłowska L., Sęk H. (ed.): Psychologia kliniczna i psychologia zdrowia. Humaniora, Poznań 2001:13-33.
- [33] Sęk H.: Wsparcie społeczne jako kategoria zasobów i wieloznaczne funkcje wsparcia (w:) Juczyński Z., Ogińska-Bulik N. (ed.): Zasoby osobiste i społeczne sprzyjające zdrowiu jednostki, Łódź 2003: 17-32.
- [34] Sęk H., Cieślak R.: Wsparcie społeczne – sposoby definiowania, rodzaje i źródła, wybrane koncepcje teoretyczne (w:) Sęk H., Cieślak R. (ed.): Wsparcie społeczne, stres i zdrowie. PWN, Gdańsk 2004: 11-21.
- [35] Mellibruda J.: Ja, Ty, My. Psychologiczne możliwości ulepszenia kontaktów międzyludzkich. Instytut Psychologii Zdrowia PTP, Warszawa 2003.
- [36] Makowski A.: Niedostosowanie społeczne młodzieży i jej resocjalizacja. PWN, Warszawa 1994.
- [37] Meissner-Łozińska J.: Instytucje i organizacje wspierające dziecko i rodzinę (w:) Gruca- Miąsik U. (ed.): Pomoc, opieka, wsparcie dziecka i rodziny. Uniwersytet Rzeszowski, 2006:78.
- [38] Winiarski M.: Edukacja środowiskowa – istota, wymiary, aktualne problemy (w:) Kawula S. (ed.): Pedagogika społeczna, dokonania – aktualności – perspektywy. Toruń 2001:153.
- [39] Radziejewicz-Winnicki A.: Idea społeczeństwa obywatelskiego a stymulowanie aktywności, wsparcia i samopomocy w środowisku lokalnym (w:) Marzec-Holka K. (ed.): Pomoc społeczna. Teoria i praktyka. Akademia Bydgoska, 2003; 1: 25.
- [40] Rządowy Program Aktywności Społecznej Młodzieży na lata 2015-2016. Aktywna Młodzież. Warszawa 2014.
- [41] Misztela M. (ed.): Wolontariat w szkole. Stowarzyszenie Centrum Wolontariatu. Warszawa 2006.

- [42] Biuletyn Obserwatorium Integracji Społecznej Regionalnego Ośrodka Polityki Społecznej w Białymstoku. 2012; 1 (3).
- [43] Nerwińska E.: Przeciwdziałanie patologii społecznej przy wykorzystaniu nowych metod w edukacji gimnazjalnej i pozagimnazjalnej. Raport Krajowy Programu Międzynarodowej Oceny Umiejętności Uczniów (Programme for International Student Assessment) 2003.
- [44] Liberska M, Matuszewska M.: Rodzinne uwarunkowania zachowań agresywnych u młodzieży. Wizerunki Ról Rodzinnych. Roczniki Socjologii Rodziny XVIII. Poznań 2007.
- [45] Ostojski J.: Agresja i przemoc w środowisku szkolnym. Pedagogiczna Biblioteka Cyfrowa. Kraków 2011.
- [46] Pyżalski J.: Agresja elektroniczna i cyberbullying jako nowe ryzykowne zachowania młodzieży. Oficyna Wydawnicza „Impuls”. Kraków 2012.
- [47] Tomaszek K., Tucholska S.: Psychospołeczne następstwa poczucia alienacji. *Pedagogia Christiana* 2012; 2(30): 163-178.
- [48] Dołęga Z.: Poczucie samotności, a zachowania agresywne uczniów. *Psychologia Wychowawcza* 1999; 2: 146-153.

Adres do korespondencji:

*mgr Grażyna Jurczyńska
Instytut Medycyny Pracy i Zdrowia Środowiskowego
ul. Kościelna 13, 41-200 Sosnowiec
tel. 32 266 08 85
e-mail: g.jurczynska@imp.sosnowiec.pl*